

A CSILLAGOK EGYÜTTÁLLÁSÁRÓL

Angol építészeti esettanulmány

Alkér Katalin 2013. ősz

témavezető: Klobusovszki Péter

opponens: Simon Mariann

BME Építőművészeti Doktori Iskola

Victoria and Albert Museum, London, 6a architects, 2012

TÉMAVÁZLAT

bevezető

V. félév

A SUTTOGÓK

vizsgált kör

V. félév

LONDON

város és nézőpontok

V. félév

PÁRBESZÉDBEN A MŰVÉSZETTEL

kulturális közeg

VI. félév során kifejtendő fejezet

A LISSON GALLERYTŐL RAVEN ROWIG

Tony Fretton építésze

III-IV. félévi kutatás alapján kifejtendő fejezet

Caruso St John építésze

II. félévi kutatás alapján kifejtendő fejezet

Sergison Bates építésze

I. félévi kutatás alapján kifejtendő fejezet

IRODALOMJEGYZÉK

Lisson Gallery, London, Tony Fretton, 1992

A művészek kizárólag úgy beszélgethetnek egymással, hogy erőteljesen és energikusan felidézik a fogékonyságukat ösztönző dolgokat. Ez a rájuk jellemző hajlam sarkallhatja őket, és feltűzelheti tehetségüket. Mindenesetre őrizkedjenek a túlzott okoskodással kapcsolatos magyarázkodásoktól, mivel a látvány érzékeinkre gyakorolt hatása lelanyhul, amikor hosszasan elidőzünk a hatást létrehozó oknál. Ha magyarázatokat fűzünk örömeinkhez, nem élünk tovább hatókörükben, megszűnik élvezetünk, vagyis nem létezőnk többé.

Boullée (1790): Építészet. Tanulmány a művészetről

Egy építészeti irányzat létrejöttét és alakulását vizsgáló értekezés elején fontos leszögezni, hogy amivel a kutatás végeredményként szolgálhat, az csupán a kérdés megfejtése felett érzett öröm. Ez azonban semmilyen esetben sem plántálható át, mint kész megoldás máshová, mert akárcsak a csillagok együttállása: a pillantat műve, számos tényező kedvező alakulásának következménye, nem reprodukálható.

Sok esetben éppen vákuumhelyzetben – földrajzilag elszigetelt környezetben, anyagi lehetőségektől elzárva - következik be egy kulturális mozzanat. Azonban ma egyre kevésbé fenntartható a teljes elszigeteltség. Az angol példa annyiban érdekes, hogy átlagos körülmények között, nyitott kulturális közegben született. Jelekké operáló korunkban képeket hozott létre. Amíg a jel figyelmeztet vagy tájékoztat, addig a kép elbizonytalanít. „Távolságot tart, megőrökít, távlatot nyújt... Az igazi kép, ... amelynek áthatolhatatlan valóságával először tehetetlenül állunk szembe,... képzeletünk előtt mindig tágra nyithatja kapuit, amelyen át,... kiléphetünk egy másik világba.” (Pazár, 2004)

Caruso St. John, Sergison Bates és Tony Fretton építészetének vizsgálatához elengedhetetlen London városának, mint az angol társadalom és kultúra karakteres lenyomatának megismerése. A politikai berendezkedés és az évszázados hagyományok megkerülhetetlen alapfeltételeket teremtenek az építés számára. Az egyes ember világhoz való viszonyának aktuális kérdéseire mindenkor érzékeny választ adnak a társművészetek, melyekkel folyamatos kölcsönhatásban bontakozott ki a vizsgált építész munkássága. Írásaik azonban ennél tágabb területet ölelnek fel: míg építészetük mindig konstruktív és pozitív üzenetet hordoz, addig szövegeikben etikai kategóriákat fogalmazznak meg és határozott ellenállást tanúsítanak mindazzal szemben, amit helytelenítenek.

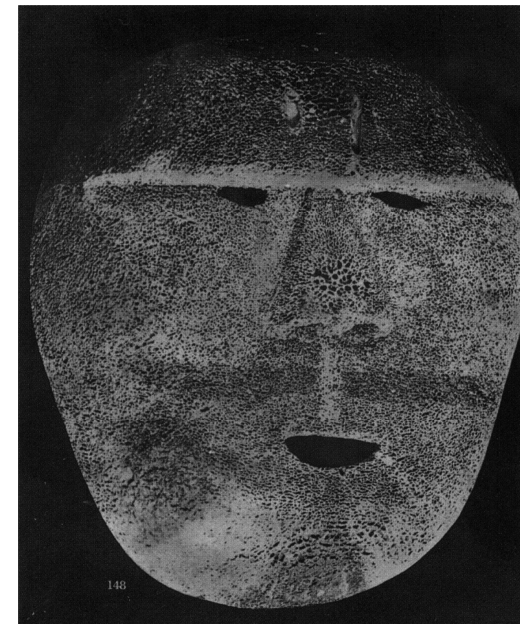
A SUTTOGÓK

Az egyes életművek eltérő, személyes hangvétellel bírnak. Ami mégis összefűzi őket, az a hétköznapiságról, a közönséges esztétikájáról folytatott párbeszéd az angol építészeti közéletben, valamint a modern örökségének feldolgozása vagy éppenséggel az ezzel kialakított kritikus viszony. A csoportot, mely a '90-es évek közepén hetente összegyűlt, hogy a szakma elméleti alapjait megvitassa „a suttogóknak” nevezte Peter Cook (Pawson, 2010). Közéjük tartozott Tony Fretton, Mark Pimlott, Peter St John, Adam Caruso, Jonathan Sergison, Steven Bates, Jonathan Woolf és David Adjaye. Tanulmányozták a Smithson házaspár munkásságát, esszék formájában fogalmazták meg saját hitvallásukat és támogatták ezáltal egymást a recesszió megbízásokban szegény éveiben. Amennyiben Smithsonékat a mozgalom előfutárának, szellemi szülőatyjának tekintjük, úgy utóöngéjük Tom Emerson és Stephanie Macdonald lehetnek, akik ezer szállal kötődnek ugyan a csoport tagjaihoz, de már egy ifjabb generáció képviselői (Scalbert, 2013).

Alison és Peter Smithson az 1950-es évek angol építészeti szcénájának meghatározó alakjai. Kevés számú épületüknél nagyobb hatást gyakorolt személyiségük oktatóként és gyakorolnak mindmáig elméleti írásaik. A kultúra iránt legtágabb értelemben véve voltak elkötelezettek és tekintették építész szerepük részének. Az 1953-as *Parallel of Life and Art* és az 1956-os *This is Tomorrow* kiállításra készült installációik az ember világban elfoglalt helyének kérdését vizsgálják. A modernnel szembeni kritikai álláspontjuk mind a mai napig tartó aktualitását az adja, hogy sem a modern, sem a posztmodern nem adott kielégítő választ a premodern idején felvetett kérdésekre. „As found’ is a small affair; it’s about being careful”, „A ’keresetlen’ nem egy nagy ügy; a gondosságról szól”, fogalmazta meg Peter Smithson 1990-ben életművük kulcsfogalmát. Azt, hogy a művészet sokkal inkább etikai, mint esztétikai kérdés; a körülöttünk létező hétköznapi élet, a valóság megbecsüléséről, az abból való választás folyamatáról és a talált tárgy átdolgozásáról: képalkotásról szól. (Lichtenstein, Schregenberger, 2001)

A kilencvenes évek elején London lehangolóan romos állapotban volt, még ha a háború utáni helyzethez nem is fogható mértékben. A posztindusztrializáció sújtotta város festőiségének megragadásánál a Suttogók számára iránymutatóak voltak a Smithson házaspár tanításai. Adam Caruso és Peter St. John 1996-os *Keretek (Frameworks)* című kiáltványa (Caruso, St John, 1996) négy pontba foglalja rebellis alapállásukat: 1. Az a priori kompozíció ellen 2. A technológia retorikai alkalmazása ellen 3. Az invenció ellen és 4. A láthatatlan építészet ellen tesznek hitet benne. Építészetük azóta eklektikusabb jelleget öltött, de mindvégig megőrizte a high-tech flexibilis, sima tereinek ellenálló, súlyosabb városi jelenlétet demonstráló középületek iránti elkötelezettségét. Az anyaghasználaton túl hozzájárul ehhez az építészet hagyományos eszköztárának alkalmazása a történeti kontinuitás érdekében, a kontextus figyelembe vétele és a rá adott érzékeny, képi válasz, ami nem absztrakt, hanem kommunikatív célzatú. (Aureli, 2013)

Jonathan Sergison és Stephen Bates építészetét illetően a „realista” jelző a legtalálhatóbb. Hátteret képeznek a mindennapi élet eseményeinek, jelentőséggel töltenek meg elhanyagolt helyeket, elfeledett mozzanatokot. Tudatosan kezelik azokat a képeket, melyeket az épített környezet érzelmi úton vált ki és melyek azután kollektív vagy személyes asszociációk révén, végső soron a mindennapi életünket határozzák meg. Kiemelt fontosságot tulajdonítanak az anyagok jelenvalóságának és tektonikai kifejezőerejének, illetve - a Smithson házaspárhoz hasonlóan - az anyagok öregedésének időbeli folyamatának, mint negyedik dimenzióknak. (Sergison, 2003) A társadalmi elkötelezettség végigkíséri pályájukat mind a mai napig: projektjeik javarészt példaértékű szociális lakóépületek, e témában kérte fel őket David Chipperfield a 2012-es velencei biennálén való megjelenésre is.

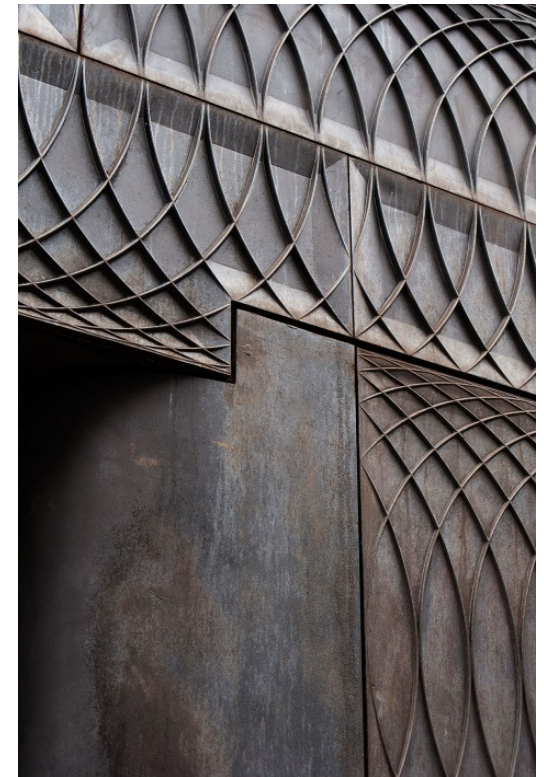

Parallel of Life and Art, 1953

Műteremház, London, Caruso St John, 1994

A korszak nyitánya Tony Fretton londoni Lisson Galleryje 1992-ből. Őrá a Suttogók körében a mentori szerep hárult, mivel pályája 10 évvel korábban indult. Fretton kevésbé a smithsoni elveket követi, mint inkább szuverén alkotóművész, akinek az épületek kulturális műalkotás minősége a legfontosabb. (Fretton, 2012) Ezek olyan ember alkotta tárgyak, melyek létrehozói koruk és helyük társadalmának általános értékeire hatnak. Hordozzák mindazt a kulturális és társadalmi tudást, ami felhalmozódott az elmúlt korokban, és ami az újdonságokban rejlő ismeretlennel kombinálva az emberi kreativitást stimulálja. Fretton egy ideig előadóművészként járta a világot, épületei is a befogadó közönségnek szólnak: egyszerre tűnnek ismerősnek, mégis absztraktnak és hatnak transzformáló erővel a jelen kérdéseiben. (Fretton, 2008)

„Az építészeti irányzatoknak az a sorsa, hogy formákban teljesebben ki és jussanak végkövetkeztetésre - és a fiatal építészekre hárul, hogy új életet vigyenek a régi formákba. 6a egy ilyen iroda. Egyértelműen lekötöztetett az elődeinek.” Tom Emerson és Stephanie Macdonald munkái a Suttogók építészeti attitűdjét veszi fel. Ők maguk azonban már mentesek morális vagy intellektuális motivációtól, vagy akár művészi öntudattól. Egy jóval könnyedebb érzés: a pusztán kíváncsiság vezérli őket. Kompozíciós elvük a bricolage. „A gondolatok a kézben történnek” – vallják és a részletképzésnek szentelik figyelmüket, amit nem a design oldaláról, hanem a valóságos anyag spontán alakítása felől közelítenek meg. A forma ezáltal egy életfolyamat manifesztálódásaként születik meg. „6a az első olyan építészgenerációhoz tartozik, amiről elmondható, hogy soha nem volt modern.” Bruno Latour azonos című esszéjében (We have never been modern) azt állítja, hogy újra premodernekké váltunk, hogy a modernnek nagyságának a forrását visszazerezzük: a kísérletező bátorságot, a fiatalos, tudatlan barkácsoló kedvet és a nagyszabású akciókat. Ahhoz azonban, hogy a spontán érvényesülni tudjon – mint például a 6a építésziroda munkáiban, - szükség van a modern által megteremtett objektív háttérre. (Scalbert, 2013)

Upper Lawn pavilion, Wiltshire, A&P Smithson, 1959-62,
Sergison Bates, 2002

Albemarle Street üzletportál, London, 6a architects, 2013

LONDON, A VÁROS

But it is amazing how the Big City, despite all its ugly buildings, despite all its noise and anything it can be blamed for, is for the one who is willing to see a miracle of beauty and poetry. It is a fairy tale – colourful, coloured and diverse like no other a poet has ever told. It is a home, a mother that is wastefully pouring luck over her children over and over again. This may sound paradox and exaggerated, but whoever is not blinded by prejudice, whoever understands to devote, whoever allows to engage intensively with the city will soon learn about the incredible beauty that are embraced by its streets, its countless wonders, its indefinite richness – open to everyone's eyes but so little seen.

Endell, 1908: The Beauty of the Metropolis

London építészeti arculatának formálódásában bizonyos tényezők tartós szerepet játszottak: ezek a londoni klíma, a palladiánus hagyomány, a téglaeépítészet és a légszennyezésnek ellenálló portlandi kő használata, valamint a londoni építészszakma belterjes volta, ami csak a 20. században nyílt meg először amerikai, majd európai kollégák részére is.

A londoni köd és szmog nemcsak egészségtelen és kedélyromboló volt, hanem az építőanyagokat is kikezdte. Az itáliai tanulmányutakról hozott példák aligha voltak adaptálhatók: a magasabb párkányokig nem lehetett ellátni borús időben, a díszítések napsütés híján nem keltek életre, a savas eső pedig kikezdte őket. Mind emiatt Londonban a palladiánus stílus bizonyult a leghatékonyabbnak a maga egyszerű formáival, mégis egyértelműen klasszikus olvasatával. Az épületek külső megjelenésénél sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a belső díszítés és a komfort.

A 17. század elejétől a 20. század elejéig a hatalom, a rang és a jó ízlés téri leképeződését a klasszikus építészet nyújtotta. Csak az 1830-as években szakította meg egy rövidebb eklektikus időszak, majd az 1950-es évektől a modern vált meghatározóvá. London a történelem során mindig is rövidtávú fejlesztői érdekek mentén fejlődött. (St John, 2008) Ebből adódik a sokak által kedvelt organikus jellege. A tervezettség nem jellemző a városszövetre, annál inkább az itáliai reneszánsz mintákat követő terek és köröndök sokasága, melyek a 17. századtól kezdve terjedtek el az egész városban. Klasszikus stílusban, vagy legalábbis arányrend szerint épültek még a szegényebb negyedekben is.

Az építészek Angliában a 20. századig hagyományosan nem részesültek formális képzésben, hanem egy mester mellett a gyakorlatban tanulták el a szakmát tandíj fejében. Ez nem feltétlenül jelentett hátrányt jó képességű építészek esetében, és a középszerűeket is beolvasztotta a klasszikus szabályrendszer. Látványos minőségromlás a viktoriánus stílus korában következett be, mely alól csak egy szűk építészeti elit képzett kivételt. A hivatalos képzés elterjedése a 20. századtól lényegesen hozzáértőbb építészréteget eredményezett, akik azután új korszakot nyitottak: a modernt.

Pályázatokat az 1820-as évektől fogva rendeztek, melyekre jó nevű építészeket hívtak meg és alapos munkát vártak tőlük. A fiatalabbak nyílt pályázatokon érvényesülhettek inkább, az Arts and Crafts és az Art Nouveau hatására. A 19. század végétől egyre kevésbé voltak népszerűek, mert középszerű tervek eredményeztek. Csak az 1980-as évek fejlesztéseinél került újra elő a meghívásos pályázatok rendszere, ami a neomodern építészetnek kedvezett. (Sutcliffe, 2006)

Sir John Soane háza, London, 1812, Caruso St John, 2012

LONDON, NÉZŐPONTOK

A város, ahol az ember felnő és él, alapvetően meghatározza világképét és öntudatát. Még akkor is, ha ambivalens érzések fűzik hozzá és később munkája révén több lakivá válik, európai identitásra tesz szert. Míg London a világtérképen megjelenő metropolisz, nagy múltú gazdasági és kulturális központ, addig városépítészeti szempontból sokat vitatott hely. Jonathan Sergison így ír róla:

„Bár mindig is lelkesedtem London laza, tervezetlen karakteréért, jobban kedvelem a város azon részeit, melyek egy előre elgondolt városépítészeti koncepció szerint épültek. Az angol sorház és lakótömb építészeti kultúrájám alapját képezik. Mindazonáltal frusztrál az utóbbi húsz évben Londonban megvalósított fejlesztések oly sokszor tapasztalt gyenge minősége. Hihetetlen lehetőségeket pazarolt el ez a korszak az építés színvonala iránti ambíció és elkötelezettség hiányában, miközben a befektetés profitjára és rövidtávú megtérülésére oly nagy hangsúlyt fektetett. Örülök, hogy Zürichben élhetek, ahol még létezik ellenállás az észak-amerikai gazdasági modell nyomásával szemben.”

Sergison (2013): My kind of town

Elszigetelt földrajzi pozíciójánál és távoli gyarmatainál fogva az angol társadalom sokáig meglehetősen zárt rendszert alkotott, kultúrája önállóan fejlődött. 1968-ban a kontinensről tanulni ideérkező Rem Koolhaas elmondása szerint London akkoriban egy ellentmondásokkal teli hely volt, ahol végletesen különböző társadalmi rétegek éltek egymás mellett és definiálták magukat a másikkal szemben.

„Hosszú időbe telt számomra, hogy valóban megértsem ezt a várost, vagy szeressem. Az európai kontinensről jőve sokáig egyszerűen képtelen voltam felfedezni az utat a bejutáshoz – részben mert nem is volt. Az utcán sétálva kilométereket tehettem meg az ember nélkül, hogy a közélet legapróbb jelét észrevegye. Ma persze rájövök utólag, hogy ez az áthatolhatatlan állapot tette lehetővé a londoniak számára, hogy megőrizzék a magánéletüket. Mindmáig zárkózott város, de akkoriban még inkább az volt; és most visszatekintve azt gondolom, ebben rejlett egyedülálló gazdagsága.”

Koolhaas (2006): London Dialogues

Adam Caruso szerint egészen az 1980-as évekig létezett egy erős társadalmi konszenzus az alapvető közös ideákra vonatkozóan, aminek hihetetlen városépítészeti formáló ereje volt. Azóta ennek hiányában az építész kezében a felelősség, hogy konstruktív módon viselkedjen a városban.

„Ma a legtöbb épület egyedüli célja, azt hiszem az, hogy mindent beárnyékoljon maga körül. Annyi projekt kapcsán gondolkodik el az ember, vajon honnan ered ez a megalománia, olyan nyilvánvaló az ürességük. Bennünket jobban érdekel a normalitás, az egészen szerény dolgoktól a legnagyobbakig terjedően. Ahogyan minden egyes szituációban megválasztja az ember a hangnemet, amit megüt a munkájával.”

Caruso (2006): London Dialogues

Lisson Gallery, London, Tony Fretton, 1992

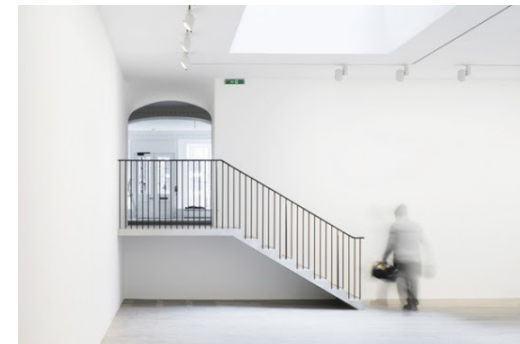
PÁRBESZÉDBEN A MŰVÉSZETTEL

A Suttogók pályája kezdetben szorosan összefonódott a kortárs művészeti törekvésekkel, s ez az együttműködés különböző szinten, de minden irodánál megmaradt a mai napig. Caruso St. John az 1990-es évek elején tagja volt a kor egyik legvitatottabb művészeti mozgalmanak, a Young British Artist csoportnak, melyet Damien Hirst vagy Tracey Emin neve fémjelzett és Charles Saatchi támogatott. Tevékenységük bebizonyította, hogy igenis fontos és releváns tényező a kultúra – és ezen belül az építészetet is, amennyiben kulturális produktumnak tekintik és társadalmilag elfogadható helyzetbe hozzák. (Aureli, 2013) Ez a kezdeti érdeklődés vezetett a különböző kiállítás rendezési megbízásaikhoz és később a galériatervezésekhez. Caruso St. John rendszeresen együttműködik Thomas Demanddal és Richard Wentworthszel. Számukra a kortárs művészet fontos ötletforrás: szellemes, tartalmas, anélkül, hogy frivol lenne. Általánosságban elmondható, hogy Nagy-Britanniában a Whitechapel Art Gallery 1956-os „This is Tomorrow” kiállítása óta jellemző a különböző kreatív folyamatok (képző- és előadóművészetek, építészet, zeneművészet) határokon átvéelő együttműködése – a koncipiálás és tervezés stádiumában is. Tony Fretton számos művész házát és stúdióját tervezte (Anish Kapoor, Anton Corbijn), valamint kisebb-nagyobb múzeumokat Angliában és a kontinensen. Meghatározó pályájában a színészi intermezzo a '80-as évek elején, amikor az építészetet a posztmodern hatotta át, míg a konceptuális művészetek - hasonló alanyanyagból - képesek voltak az emberek érzéseire hatni. (Zanchi, 2010) Fretton számára a művészet társadalmi szerepe a legfontosabb, amennyiben a tudomány, a politika és a gazdaság által létrehozott modern világot értelmezi az ember számára. (Fretton, 2008)

A LISSON GALLERYTŐL RAVEN ROWIG

Tony Fretton Lisson Galleryje a maga szerény módján paradigmaticus alkotás: arról szól, mit tehet az épület a környezetéért. (Steinmann, 2008) A homlokzat lényegében a galéria és az utca képének egymásra vetüléséből áll össze. Az ajtó és az ablakok csak finom jelzésszerűen utalnak a szomszédos 18. századi műhely kirakatára és a rekonstruált épület eredeti funkciójára. A homlokzattagolás és a jelentéstartalom, melyet hordoz, a formai eszközök kivételes szerepét tükrözi Fretton építészetében. Azáltal, hogy a galéria ablakkönyöklője az utcai járdavonallal egy síkba kerül, belső és külső közt érzékeny interakció jön létre. Fretton először elutasította, hogy a magazinokban megszokott módon publikálják az épületet. Ehelyett fekete-fehér fotókat készített, melyeken hétköznapi emberek láthatók az előtérben, hasonlóan Nigel Henderson 1947-52-es Bethnal Green-i életkép sorozatához. A társadalmi valóságot tükröző antropológiai perspektíva vezette végül is Smithsonékat az As Found ideájának és a 'habitat' téri igényeinek megfogalmazásához - a kortárs városépítészet minden humánmot nélkülöző beavatkozásaival szemben. Hasonlót állít Fretton azáltal, ahogyan bekeretezi a környező szabad kapitalizmus formálta városképet: „Lám, ezt tettétek, ebben hisztek.” (Zanchi, 2010)

Az ablakkönyöklő járdasíkba hozásának motívuma visszaköszön Tom Emerson és Stephanie Macdonald Raven Row galériáján. Őket azonban a műemlék épület rekonstrukciója során nem vezérik koncepciózus elvek. Detektív módjára kutatják az archív fényképeket és hagyják magukat a véletlentől vezérelni. A házra és környezetére vonatkoztatott antropológiai módszerek célja esetükben, hogy az élet alakítsa mindkettőt. (Scalbert, 2013) A kommunikáció eszközüül a részletképzést választják: egy-egy kilincs, lépcső spontán, helyszíni megformálásával. Az épület múltjának elemei közül a tűzvész például égetett fa burkolat formájában köszön vissza. A talált elemekből (debris) való építkezés esetükben könnyed bricolage-t eredményez.

Raven Row, London, 6a architects, 2009

BOULLÉE, Etienne-Louis [1790]: Az építészet poézise. Tanulmány a művészetről, fordította: B. Szűcs Margit, Corvina Kiadó, Budapest, 1985, első kiadás: Hermann Kiadó, Párizs, 1968

PAZÁR, Béla [2004]: Az ártatlan kép, <http://www.biennale04.hu/?m=2&nyelv=magyar&menu=m1>

PAWSON, John [2010]: People should feel at home in my buildings, Stylepark, 2010. november 20., <http://www.stylepark.com/en/news/people-should-feel-at-home-in-my-buildings/312818>

SCALBERT, Irénée és a 6a architects [2013]: Never Modern, Park Books, Zürich, p.12

LICHTENSTEIN, Claude és SCHREGENBERGER, Thomas [2001]: As Found. A Radical Way of Taking Note of Things in Lichtenstein, Claude és Schregenberger, Thomas (szerk.): As Found: The Discovery of the Ordinary, Lars Müller Publishers, Zürich, 2001, pp. 8-14

CARUSO, Adam és ST JOHN, Peter [1996]: Frameworks in A+T n. 8, A+T ediciones, Vitoria-Gasteiz, 1997 pp. 38-51

AURELI, Pier *Vittorio* [2013]: Form and Resistance, A Conversation with Caruso St John in El Croquis n. 166, *EL CROQUIS editorial, Madrid, pp. 9-19*

FERNANDEZ, Aurora és MOSAS Javier [2005]: As Built. An interview with Adam Caruso and Peter St John in Aurora Fernandez (szerk.) As Built, Caruso St John Architects, a+t ediciones, Vitoria-Gesteiz

SERGISON, Jonathan [2003]: Lessons learnt from Alison and Peter Smithson in Aldrovandi, Marina és Davidovici, Irina (szerk.), Sergison Bates architects Papers 2, Editorial Gustavo Gili, Barcelona, 2007, pp. 48-53

STEINMANN, Martin [2008]: Of buildings and people in Tony Fretton Architects. 2G n.46, Editorial Gustavo Gili S. A., Barcelona, 2008, pp. 9-19

COUSINS, Mark [2008]: Drawing upon: the work of Tony Fretton. in Tony Fretton Architects. 2G n.46, Editorial Gustavo Gili S. A., Barcelona, 2008, pp. 4-8

FRETTON, Tony [2008]: Strategies for the present in Tony Fretton Architects. 2G n.46, Editorial Gustavo Gili S. A., Barcelona, 2008, pp. 137-143

VERMEULEN, Paul [2010]: Against Alienation. in Wirz, Heinz (szerk.) Tony Fretton Architects, De aedibus international vol. 5. Quart Verlag, Luzern, pp. 8-15.

ZANCHI, Flores [2010]: Interview with Tony Fretton, Floornature, Firenze, 2010. február 15.,
<http://www.floornature.com/fn-tv-video-interviews-architects/tony-fretton-5159/#.UsczubTWtOo>

FRETTON, Tony [2012]: Buildings and Their Territories. Mackintosh School of Architecture Friday Lecture Series,
Glasgow, 2012. november 30., <http://vimeo.com/55006337>

ENDELL, August [1908]: The Beauty of the Metropolis, 1. kiadás: Die Schönheit der großen Stadt, Strecker & Schröder,
Stuttgart

SUTCLIFFE, Anthony [2006]: London: An Architectural History, Yale University Press, New Haven

ST JOHN, Peter [2008]: If I was designing London, London Development Agency Framework Panel, London

SERGISON, Jonathan [2013]: My kind of town in Architecture Today n. 239, London, p. 80

CARUSO, Adam [2006]: in Obrist, Hans Ulrich és Koolhaas, Rem: London Dialogues, Skira Editore S.p.A., Milano, 2012

KOOLHAAS, Rem [2006]: in Obrist, Hans Ulrich és Koolhaas, Rem: London Dialogues, Skira Editore S.p.A., Milano, 2012